

In de ban van het kwaad: Over aard, diepte en bestemming van het kwaad

Arnold Huijgen

De hel van Auschwitz gold de afgelopen tachtig jaar als dé maat voor de diepte van het kwaad. Dit symbool van de massamoord op de Europese Joden past bij een Europa dat schuldbewust terugkijkt, maar tegelijkertijd met de leus 'nie wieder' moreel en human gelouterd in de wereld staat. Sinds het aantreden van de nieuwe Amerikaanse president, of eigenlijk al sinds Israël een strafexpeditie tegen Hamas ondernam na 7 oktober 2023, is gebleken dat de rest van de wereld die Europese moraliteit als arrogant, hypocriet en vooral hinderlijk ervaart. Hoe kan Europa nog de *moral high ground* claimen als het wegstijgt bij het lijden van het Palestijnse volk? En Europa kan wel de internationale rechtsorde belijden, maar wat als brute machtspolitiek de wereld in invloedssferen verdeelt? Democratieën zijn bepaald niet aan de winnende hand, en waar democratie functioneert, wordt die door populistische rattenvangsters naar hun hand gezet om toekomstige overwinningen te garanderen. Daarnaast wordt de waarheid eenvoudigweg en schaamteloos verdraaid. Maar wie kraait ernaar als Donald Trump de Kremlinpropaganda overneemt dat Oekraïne zelf de oorlog is begonnen? De geschiedenis wordt altijd nog door de overwinnaars geschreven, dus er is een gerede kans dat in Amerikaanse geschiedenisboekjes over een poosje staat dat Zelensky een dictator was, een nazi bovendien. Goed is wat je goed noemt, wat je eigen belang dient, en kwaad is datgene wat je afwijst. Deze nihilistische *Entwertung aller Werte* is staande praktijk bij de machthebbers van China, Rusland en inmiddels ook van de VS. In die zin hebben politici ter rechterzijde zich de cynische kant van het postmoderne relativisme even goed toegeëigend als de woke belijders ervan. Vallen de begrippen 'goed' en 'kwaad' nog wel te hanteren; betekenen ze nog wel iets?

In deze bijdrage verken ik als theoloog de aard van het kwaad en vraag ik naar de toekomst en bestemming van het kwaad. Traditioneel wordt deze vraag geassocieerd met de zogenaamde theodicee, een vraagstuk in de theologie waarin wordt betoogd dat het niet onredelijk is dat God goed en almachtig is terwijl er toch kwaad in de wereld bestaat. Die theorie kan mij eerlijk gezegd maar matig boeien: voordat ik toekom aan de vraag hoe een goede God kan bestaan in het licht van het kwaad, stel ik liever de vraag of het bestaan van een goede *mens* mogelijk is. Als je ziet wat voor kwaad wij mensen elkaar aandoen, zou je denken van niet. In dit verband moet het ook gaan over de aard van het kwaad.

De christelijke traditie spreekt vaak met twee woorden als het gaat om mensen en het kwaad. Ten eerste zit de neiging tot het kwaad in ieder mens. Daarmee is niet gezegd dat mensen alleen maar kwaad kunnen doen, of dat in het donker alle katjes grauw zijn. Wel betekent deze universele neiging tot het kwaad dat niemand hoeft te leren om kwaad te doen en dat alle mensen dus in die zin in hetzelfde schuitje zitten. Terwijl het zo zal zijn dat de *meeste* mensen deugen, zijn *alle* mensen toch op de een of andere manier tot het kwaad geneigd. Gelukkig komt het er niet altijd in alle hevigheid uit, maar de neiging is universeel.

Het tweede punt dat de christelijke traditie daarnaast zet, is de accidentele aard van het kwaad. Dat wil zeggen: het kwaad is bijkomend, niet essentieel voor het mens-zijn. Hoewel tegenwoordig alle mensen behept zijn met het kwaad, is de mens bedoeld en geschapen om vrij te zijn van kwaad. Wat Genesis zegt over Adam en Eva leert ons dat God de mens goed geschapen heeft, maar dat wij mensen het kwaad de wereld in brengen. Deze gedachte van de goede schepping is niet bedoeld om God vrij te pleiten, omdat Hij het toch wel goed had bedacht allemaal, maar deze gedachte dient om een perspectief te bieden voorbij het menselijk kwaad. Ja, alle mensen zijn tot het kwade geneigd, maar ze zijn toch voor het goede bedoeld en geschapen. Als het kwaad erbij gekomen is, bestaat de mogelijkheid dat het ook eenmaal voorbijgaat. Natuurlijk staan beide punten (de universele neiging tot het kwaad én het accidentele karakter ervan) op gespannen voet met elkaar.

Dat het kwaad bijkomend, accidenteel, van aard is, betekent niet dat je het als een vuiltje van je tafel veegt of als een vlek uit je kleding poetst. Luther zegt eens over zijn tegenstanders dat zij doen alsof je de zonde uit de mens kunt halen, maar hij weet dat de mens uit de zonde gehaald moet worden. De zonde uit de mens halen: dat is als het verwijderen van de slechte plekken bij het schillen van de aardappel. Dat veronderstelt dat die aardappel op zich wel OK is. Luther stelt echter dat de mens als geheel uit het kwaad gered moet worden. Geen restauratie, maar een compleet nieuw leven is nodig.

De klassiek-christelijke benadering verschilt zowel van een humanistisch-optimistische als van een tragisch-pessimistische visie op het kwaad. Wie uitgaat van de goedheid van de mens zal logischerwijs verbaasd zijn geweest over de brute inval van Rusland in Oekraïne, over de verkiezingsoverwinning van Donald Trump in maffiastijl, zoals onze voorouders verbaasd waren over de wreedheid van het communisme of de massale steun voor Hitler. Hoe vaak kun je je eigenlijk blijven verbazen voordat je de menselijke hang naar het kwaad dat diezelfde mens kapotmaakt? De universele neiging tot het kwaad is het enige christelijke leerstuk dat zich empirisch laat aantonen. Mensen stemmen geregeld tegen hun eigen belangen in, maken moedwillig dingen of elkaar stuk, gewoon omdat het kan, en zelfs als mensen het goed bedoelen en deugen (en dat doen de meeste mensen echt), is de optelsom van alle goede bedoelingen soms alleen maar meer kwaad. Met dat laatste zijn we bijna bij een tragisch levensverstaan: de ware Griekse held leidt met de beste bedoelingen zijn eigen ondergang in, maar draagt dat wel waardig.

Het christelijk verhaal zegt echter dat de wereld niet hopeloos is. Al zijn alle mensen tot het kwaad geneigd, toch zal het kwaad niet het laatste woord hebben. Is dat nu niet opeens en van de weeromstuit grenzeloos naïef? Is verlossing wel mogelijk?

Het Bijbelboek Genesis vertelt hoe het kwaad zich van generatie op generatie ontwikkelt en hoe God daarop inspeelt. De verdrijving van Adam en Eva uit het Paradijs is namelijk niet een eenmalig incident. Het begint met het eten van een verboden vrucht, maar al gauw vindt de eerste moord plaats, en waar Adam nog een smoes waagt, liegt zijn zoon, de moordenaar Kaïn keihard tegen God. En zo gaat het de generaties door. Met name broers liggen steeds met elkaar in de clinch. Jakob vermoemt zich als zijn broer om diens zegen te stelen, maar als hij na jaren terugkomt, vermoordt Ezau hem niet, maar omhelst hij hem. En Jozef neemt geen wraak op zijn broers die hem als slaaf hadden verkocht en thuis schijnheilig hadden staan treuren als bij een tragisch ongeluk. Jozef vlakt de schuld van zijn broers niet uit. Hij zegt: 'Jullie hadden kwaad tegen mij bedacht, maar God heeft dat ten goede gedacht.' Dit ten-goede-denken

heeft overigens een beperkt effect, zoals blijkt uit de erop volgende gebeurtenissen in het boek Exodus, waarin de Egyptische farao uit is op het marginaliseren en zelfs uitroeien van Israël. Ook van dat kwaad redt God, maar wel op het laatste moment. De God van het Oude Testament komt zelden te vroeg en meestal erg laat. Hij is altijd onderweg om te komen.

Christenen wachten nog steeds op de komende, op de Messias. Dat doen ze in de overtuiging dat Christus het kwaad heeft overwonnen door de dood in te gaan en op te staan: zo radicaal is het kwaad kennelijk dat het niet te repareren is maar moet sterven en dat enkel een nieuw leven verlossing kan bieden. Het ondanks alles blijven hopen en verwachten, zonder de machtige realiteit van het kwaad uit het oog te verliezen, typeert de christelijke traditie.

Aard van het kwaad

Intussen blijft de vraag wat het kwaad in essentie is. Is het een macht, misschien wel even machtig als God zelf? Of is het kwaad enkel een gebrek, een tekort? Kunnen we het kwaad wel helder definiëren, het daarmee lokaliseren, afgrenzen en misschien wel uitroeien?

We bevinden ons hier op een gevaarlijk terrein. Degenen die het meest helder wisten te definiëren wat kwaad was of waar het voor dient, zijn de bouwers van totalitaire systemen. Het aanwijzen van het ene kwaad kan, bewust of onbewust, dienen om een ander kwaad aan het oog te onttrekken. Jezus waarschuwde er al voor, de splinter in het oog van de ander te zien, maar de balk in eigen oog niet. Onder de *founding fathers* in de Verenigde Staten, die heel helder het kwaad van de overheersing door de Britten zagen, waren behoorlijk wat eigenaren van slaven, die daar ook mee doorgingen na de prachtige woorden van de Amerikaanse onafhankelijkheidsverklaring: *that all men are created equal*, door de Schepper versierd met onvervreemdbare rechten: *life, liberty, and the pursuit of happiness*. En wanneer wij die discrepantie tegenwoordig aanwijzen, kun je erop rekenen dat toekomstige generaties zullen zien hoe wij andermans splinter aanwezen, maar blind waren voor de balk in ons eigen oog.

Het geniepige van het kwaad is daarbij dat het tal van gedaanten kan aannemen en zich op verschillende manieren kan manifesteren. Het is niet zelf iets, maar het is de schaduwrand langs het bestaande, de leegte die al wat bestaat bedreigt. Ook het denken over het kwaad wordt door het kwaad zelf bedreigd. In dit verband heeft de Zwitserse theoloog Karl Barth het kwaad getypeerd als *das Nichtige*: het wil alles vernietigen omdat het zelf nietig is. Het komt slechts aan het licht wanneer Gods licht de schaduwen verdrijft en het *Nichtige* overwonnen wordt. Dat is dan ook Gods zaak: wanneer de mens probeert het kwaad radicaal uit te drijven, blijkt die mens de tovenaarsleerling te zijn die het alleen maar erger maakt.

Jezus vertelt daarover een gelijkenis, die van het onkruid op de akker. 's Nachts heeft de vijand onkruid op de akker gezaaid, tussen het goede zaad. Als het zaad ontkiemt, vragen de knechten de boer of ze het onkruid eruit zullen trekken. Dat moeten ze zeker niet doen, want ze zouden met het onkruid ook het graan eruit trekken. Beide moeten samen opgroeien tot de oogst. Het is een beeld van tolerantie van het kwade in de wetenschap dat ons onderscheidingsvermogen tekortschiet om het kwaad te identificeren en uit te roeien. Dat is het werk van God. Maar doet God dat ook? Het lijkt er toch op dat het kwaad

onuitroeibaar is, inderdaad als onkruid dat telkens opnieuw opduikt. En dat kennelijk gemakkelijk verward kan worden met wat goed is.

Fundamenteel aan deze christelijke benadering van het kwaad is dat uiteindelijk alleen God oordelend kan bepalen wat goed mag heten en wat kwaad is. Onze oordelen zijn in feite vooroordelen. Maar betekent dit dat we ons oordeel steeds moeten opschorten? We kunnen toch ook nu niet zonder oordelen over wat goed mag heten en wat kwaad? Geregeld is het kwade toch ook evident. Een uitgebreid moreel beraad over de slachtpartij van Boetsja of over Auschwitz zou absurd zijn, een belediging van de slachtoffers. Zeker. Maar ook bij minder evidente vormen van kwaad staan we niet per se met een mond vol tanden. Volgens de christelijke traditie is Jezus Christus namelijk de rechter die eenmaal de wereld oordeelt. Aan Hem en aan zijn gedrag kun je dus aflezen waar de scheiding valt tussen goed en kwaad.

Dit roept tal van nieuwe vragen op, rondom de kenbaarheid van het kwaad en ook ten aanzien van de positie van Jezus Christus. De grootinquisiteur uit Dostojevski's *Gebroeders Karamazov* zal zich melden, en niet alleen hij. Maar ik wil ook nog iets zeggen over de bestemming van het kwaad.

Bestemming van het kwaad

Volgens de christelijke traditie heeft Christus in beginsel het kwaad overwonnen en zal zijn overwinning blijken aan het eind der tijden. Maar wat gebeurt er dan met het kwaad en met degenen die kwaad hebben gedaan? Het laatste Bijbelboek schetst een vuurpoel waarin de duivel en allen die bij hem horen, worden geworpen - een beeld van totale vernietiging van de machten van het kwaad. Maar is dat genoeg? Hannah Arendt heeft gezegd dat de doodstraf voor Adolf Eichmann eigenlijk een soort grap was: gezien zijn verantwoordelijkheid voor zo veel dood en ellende is één doodstraf eigenlijk veel te weinig. Is er niet verdergaande straf en diepergaande vergelding nodig?

Ik stuur hier niet aan op een soort middeleeuws plaatje van een hel, waarin mensen eindeloos worden gemarteld door duivels met hun vorken. Hoe dan ook is het Nieuwe Testament heel wat nuchterder: christenen waren een bedreigde en vervolgte minderheid, en ze worden getroost met de definitieve verwijdering, vernietiging en straf voor degenen die hen belaagden. De beulen ontvangen hun verdiende loon. Hoe dat precies zal gebeuren, wordt niet compleet helder, maar dat het kwaad uit de weg geruimd moet worden, is duidelijk.

Mooi natuurlijk dat God eenmaal alles rechtzet, als we dat kunnen geloven. Maar alsnog blijft de vraag wat wij kunnen doen om het kwaad in te dammen, uit te blussen of in ieder geval niet aan te blazen.

Het aloude 'bid en werk' laat zich hier inzetten, misschien zelfs - met de nodige wijzigingen - voor wie geen christen is.

Daarmee bedoel ik vooral dat we ons inzetten om het kwaad dichtbij aan te pakken. De innerlijke Trump, de neiging om de ander de ruimte te ontzeggen. Dat is niet alleen een soort geestelijke zaak. Ze heeft ook met consumptie te maken. Laatst heeft econoom Paul Schenderling het in de Ongelooflijke Podcast nog

weer eens opgenomen voor een leefbaar loon, dat een enorm verschil zou maken voor het wereldwijde Zuiden.

Het bidden heeft voor mij te maken met het vertrouwen dat het uiteindelijk goed komt. Niet op de naïeve manier alsof alles vanzelf gaandeweg wel beter wordt. Maar in de overtuiging dat de wereld zo vol kwaad is dat alleen God werkelijk een keer ten goede kan geven - en pas zo het kwaad echt als kwaad ontmaskert.

Eerlijk gezegd zie ik niet goed in hoe het mogelijk zou zijn te bepalen wat kwaad is en wat er aan te doen is zonder dit te benaderen vanuit de uiteindelijk bestemming van het kwaad - in een vernietiging. Zonder zo'n eschatologisch, definitief punt blijft wat kwaad is toch vooral een kwestie van overtuiging, of misschien zelfs van smaak. Nietzsche heeft dat genadeloos aan de orde gesteld: iets kwaad noemen is in feite een verdedigingsmechanisme van de minder machtige, die de krachtige mens zijn kracht benijdt. Zoals mijn collega Petruschka Schaafsma in haar proefschrift heeft betoogd: juist een religieus perspectief helpt om de aard van het kwaad vanuit het einde in beeld te krijgen.

Het verhaal gaat in de Eerste Wereldoorlog aan het front een Duitse wachtpost aan een Oostenrijkse meldde: de situatie is hier ernstig, maar niet hopeloos. De Oostenrijker antwoordde: hier is het hopeloos, maar niet ernstig. Niet het eerste (dat uiteindelijk nog optimistisch is), maar het laatste lijkt mij goed te passen bij een christelijke benadering van het kwaad dan het eerste. Dat de situatie hopeloos is, relativeert onze inspanningen zo dat we beseffen dat we aan God zijn overgeleverd.

Stellingen

1. Alleen vanuit het einde van het kwaad krijg je de aard ervan in beeld;
2. Het kwaad duikt altijd weer op omdat wij nu eenmaal mensen zijn.
3. De beul mag niet eindeloos voorsprong houden op zijn slachtoffer.
4. Strijd tegen het kwaad begint in de eigen ziel.